

4 Het geheim van duidelijkheid

NEDERLAND II

RIVIEREN, KANALEN, MEREN, HOOG EN LAAG, 1902

Leesbaarheid van kaarten en overlading staan op gespannen voet met elkaar. In Nederland geven de kaartseries van de Topografische Dienst mooie voorbeelden van dergelijke overbelasting. Ze werden vanaf de negentiende eeuw 'volgestouwd' om toch maar zo veel mogelijk informatie te geven. Desondanks werden ze zonder protest geaccepteerd. Gebruikers konden indien nodig toch wel even een vergrootglas erbij pakken? En ook van de gebruikers van sommige schoolwandkaarten - leerlingen maar ook onderwijzers en leraren - leek wel verwacht te worden dat ze vergrootglazen en verrekijkers erbij zouden pakken.

Vooraf Nederlandse schoolwandkaarten uit de negentiende eeuw gaan mank aan een groot euvel: overladen met details en van een afstand niet duidelijk. Tussen de kritikeloze en blijmoedige recensies van deze kaarten in Nederlandse onderwijsbladen komt de modern aandoende, zeer kritische bespreking in *De Gids* van de Leidse hoogleraar P.J. Veth uit 1852 verfrissend over: 'De

NEDERLAND II RIVIEREN, KANALEN, MEREN, HOOG EN LAAG

- J. Huizinga
- uitgave J.B. Wolters, Groningen [1902]
- 1 kaart in 4 bladen, 121 x 95 cm
- schaal 1:275.000

kaarten moeten derhalve op zeer grote dimensien geteekend zijn, en toch slechts het allervoornaamste bevatten.' De overlading was waarschijnlijk een gevolg van het feit dat al eeuwenlang geen duidelijk onderscheid werd gemaakt tussen wandkaarten en handkaarten. Pas aan het eind van de negentiende eeuw kwamen er duidelijke eisen waaraan effectieve schoolwandkaarten

1849 / B = 1,01

1883 / B = 0,82

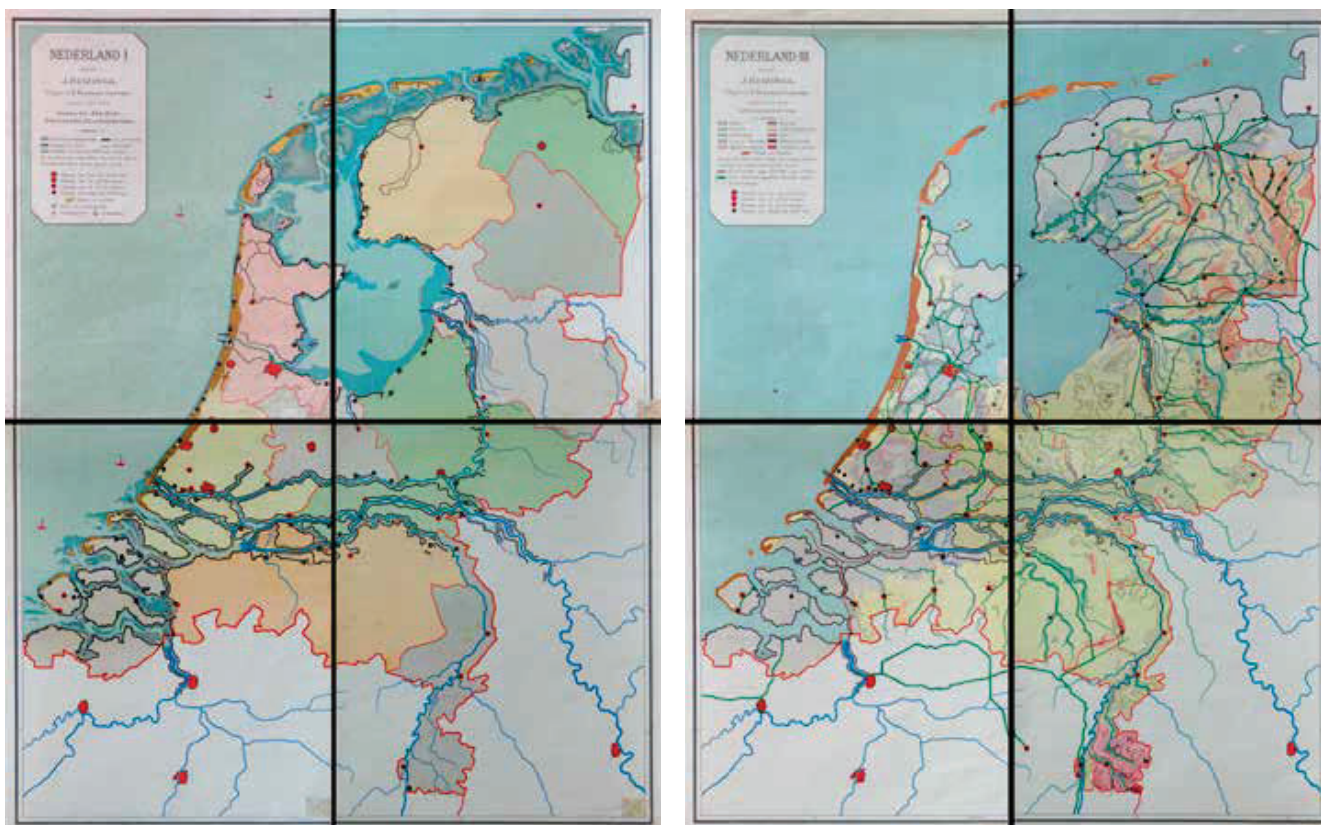
1906 / B = 0,36

De numerieke kaartbelasting B van drie fragmenten (elk ca. 600 cm²) van schoolwandkaarten van Friesland uit 1849, 1883 en 1906. B (in punten/cm²) is bepaald door telling van punt- en lijnsymbolen en geografisch namen, en vertoont een dalende trend. In: *Geo-Info* 8 (2011), nr. 7/8, p. 24-30.

AFSTANDSWERKING

DE WERELD TUSSEN TWEE STOKKEN

AFSTANDSWERKING

Delen I, III en IV van de vierdelige schoolwandkaart van Nederland van Huizinga uit 1902. Door de kaartinhoud te verdelen over vier kaarten blijft de kaartbelasting laag.

moesten voldoen, zoals in Nederland geformuleerd door Zondervan (zie vorige hoofdstuk). De langdurige strijd tussen volledigheid en duidelijkheid werd daarbij in het voordeel van de laatste beslist (zie fragment). In 1902 deed het Groningse schoolhoofd J. Huizinga echter toch nog een poging om deze twee eigenschappen met elkaar te verzoenen. Wat hadden Groningers toch met onderwijsinnovaties?

Het is niet eenvoudig te verklaren, maar feit is dat in de negentiende eeuw 'de grote onderwijsvernieuwing in ons land van Groningers is uitgegaan.' Onderwijsmensen zoals H. Wester

(introdactie klassikaal onderwijs), R.G. Rijkens en B. Brugsma genoten landelijke bekendheid. Het grootste verbruik van schoolboeken, het eerste regionale onderwijzersgezelschap, reeds in 1833 een onderwijstijdschrift, de eerste vergadering van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap (1844): Groningen liep voorop. Vooral schoolopziener en kweekschooldirecteur B. Brugsma (1797-1868), de 'Nederlandse Pestalozzi', verkreeg met zijn nadruk op aanschouwelijk onderwijs en zijn credo 'denken geeft macht' grote invloed. Leraren van Brugsma's kweekschool (in 1861 omgevormd tot de Groninger Rijkskweekschool) zoals L. Leopold, H. Scheepstra, F. Bruins en R.R. Rijkens, wisten de weg naar Groningse uitgevers te vinden. Oud-leerlingen zoals P.R. Bos, R. Bos, B.A. Kwast, P. Eibergen en R. Schui-

ling zouden met hun publicaties aantonen dat de Groninger Rijkskweekschool een broedplaats was van onderwijstalent. En ook 'hoofd eener O.L. School te Groningen' J. Huizinga hield in 1902 de traditie van onderwijsvernieuwing hoog. Hij verdeelde de inhoud van de doorgaans overladen schoolwandkaart van Nederland over vier wandkaarten van Nederland (zie afbeelding):

- 'I: indeeling, zee, kust, groote rivieren, zee- en rivierweringen';
- 'II: rivieren, kanalen, meren, hoog en laag';
- 'III: grondsoorten';
- 'IV: handel, verkeer, nijverheid'.

Dit 'nieuwe denkbeeld' geeft de mogelijkheid om de aandacht te vestigen op één aspect van Nederland en dus 'de leerling niet door allerlei andere dingen, waarmede hij op dat oogenblik niet te ma-

ken heeft, af te leiden.' Alle vier kaarten blijven op deze manier duidelijk. Of zoals een recensent dat verwoordde: 'Ga ze maar ophangen en achter in de klas staan. Het geheim van de duidelijkheid is heel eenvoudig. Wat anderen op één kaart zetten, heeft de heer Huizinga op vier gegeven.'

De vier kaarten van Huizinga waren niet alleen duidelijk maar ook relatief volledig. Voor vuurtorens, reddingsboten en lichtscheppen is er genoeg plaats op kaart I. Op kaart II kan de hoogteligging van Nederland door middel van hoogtekleuren worden weergegeven, wat uitzonderlijk is aangezien grondsoortkleuren meestal domineren op wandkaarten van Nederland. Beekmans nieuwe weergave van de hydrografie ('vrij afstroomend' water en afgesloten water met verschillende kleuren aangeven, zie hoofdstuk 31) kan ook op deze kaart worden toegepast en krijgt op een hoogtekaart juist extra betekenis. En een recensent bewonderde 'de volledigheid van de vierde kaart, waar naast de spoorlijnen, tram en locaalspoorwegen, al zijn ze nog maar in aanleg, al zoo ferm meedoen.'

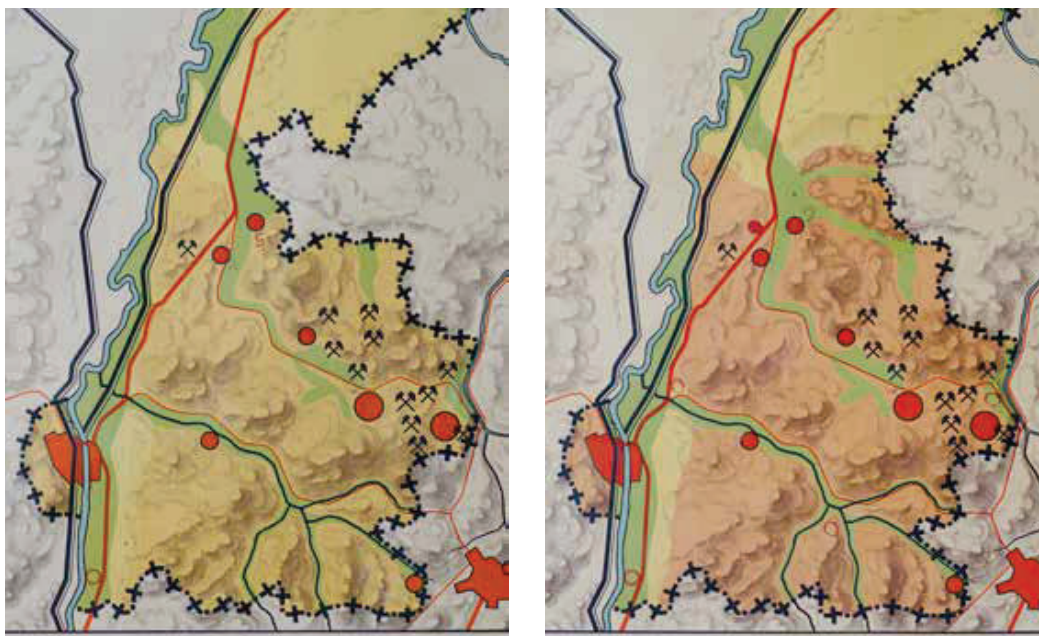
Maar in recensies werd ook gewezen op de nadelen van een vierdelige wandkaart. Het was te duur ('vier x f 7,- is geen kleinigheid'), wandkaarten naast elkaar ophangen is lastig en 'de zaken, die één geheel vormen, worden noodeloos uit haar verband gerukt.' Het idee vond dan ook geen navolging en uitgeverij Wolters verkocht de kaarten na vier jaar al op een veiling (3.723 kaarten voor f 767,- om precies te zijn). Dit is uiteindelijk eens een voorbeeld van een Groningse onderwijsinnovatie die niet aansloeg. Huizinga heeft het niet meer mee hoeven maken want 'de nog jonge auteur is overleden, voor zijn kaarten alle goed uitgekomen en bekend waren.'

36 Rumoer rond een schoolwandkaart

EERSTE SCHOOLKAART VAN INDONESIA MET BIJKAARTEN VAN JAVA EN HET CULTUURGEBIED VAN S.O.K., 1952

Rond 1930 had de Groningse uitgever Wolters maar liefst negen wandkaarten in het assortiment die betrekking hadden op Nederlands Oost-Indië, terwijl eeuwige concurrent Noordhoff er slechts twee had. Vooral de schoolwandkaarten van Nederlands Oost-Indië en van Java van P.R. Bos en anderen (zie hoofdstuk 38) waren een begrip in de schoolwereld en beleefden een uitzonderlijk groot aantal herdrukken. Uit het ruime assortiment aan kaarten van Oost-Indië kan een sterke focus van Wolters op dit gebied worden afgeleid. In 1936 werd de schoolcartograaf P. Eibergen (zie hoofdstuk 12) redacteur van de Bosatlas, en

net zoals vorige redacteuren (P.R. Bos, J.F. Niermeyer, B.A. Kwast) hield hij zich ook bezig met de schoolwandkaarten van Wolters. Eibergen wilde meer aandacht voor Oost-Indië in het aardrijkskundeonderwijs en breidde daarom het aantal kaarten daarover in de Bosatlas uit. Hij wist ook nog een tiende schoolwandkaart toe te voegen aan het wandkaartenassortiment: de *Eerste schoolkaart van Nederlandsch-Indië*. Hierbij geeft de term 'eerste' aan dat deze wandkaart geschikt is voor het aanvangsgebruik op (lagere) scholen. Eibergen had echter veel pech met de timing van zijn allereerste schoolwandkaart. De kaart

Fragment (Zuid-Limburg) van de schoolwandkaart van *Limburg* van Van Hees en Nieuwhof uit 1934 (links) en van dezelfde schoolwandkaart met een in 1949 aangebracht plakkertje bij Tuddereren (rechts).

kwam beschikbaar in juli 1942 en dat was een zeer ongelukkig tijdstip. In de eerste maanden van dat jaar bezette Japan Nederlands-Indië en op 17 augustus 1945 riepen Soekarno en Hatta de Republiek Indonesië uit. Nederlands-Indië zou daarna letterlijk en figuurlijk van de kaart verdwijnen, en een schoolwandkaart met die titel was niet meer verkoopbaar. Eibergen was echter bekend met een eenvoudige truc om een wandkaart op te waarderen. Zo was een schoolwandkaart van Limburg van Wolters uit 1934 in 1949 weer bijdetijds gemaakt door met een handmatig aangebracht plakkertje de uitbreiding van het Nederlands grondgebied bij Tudderen aan te geven (zie fragment). Door op de *Eerste schoolkaart* in de titel 'Nederlandsch-Indië' over te plakken met 'Indonesië' kon ook deze wandkaart weer in de verkoop (zie fragment).

Wolters had rond 1940 nog twee grote concurrenten: Thieme in Zutphen en Noordhoff in Groningen. Alle schoolwandkaarten van Thieme zouden echter door een bombardement in 1944 in rook opgaan, zodat na de Tweede Wereldoorlog alleen Noordhoff nog overbleef. Deze was na 1945 met frisse moed weer begonnen en

**EERSTE SCHOOLKAART
VAN INDONESIË MET
BIJKAARTEN VAN JAVA EN HET
CULTUURGEBIED VAN S.O.K.**

- P. Eibergen
- uitgave J.B. Wolters, Groningen, Djakarta [1952]
- tweede druk
- 1 kaart in 2 bladen, 101 x 151 cm
- schaal 1:3.500.000

wist al in 1949 met een geheel nieuwe schoolwandkaart getiteld *Indonesië* op de proppen te komen. En daar was geen knip- en plakwerk aan te pas gekomen. Het zal druk op de ketel hebben gezet bij Wolters en Eibergen om ook met iets nieuws te komen, maar de politieke onzekerheid weerhield ze voorlopig. Na de overdracht van de soevereiniteit in december 1949 aan de 'Republiek der Verenigde Staten van Indonesië' en de vorming van een 'Nederlands-Indonesische Unie' leek echter de tijd rijp voor Wolters om haar rol als marktleider weer op zich te nemen. De *Lijst van uitgaven* van september 1950 kondigde de

Fragment (titelkader) van de *Eerste schoolkaart van Nederlandsch-Indië* van Eibergen uit 1942 (boven) en van dezelfde schoolwandkaart met een rond 1949 aangebracht plakkertje over 'Nederlandsch-Indië' (onder).

komst aan van een *Eerste schoolkaart van Oost-Indonesië* van Eibergen. Oost-Indonesië was een van de deelstaten van de Verenigde Staten van Indonesië en bevatte onder meer de Molukken en Nieuw-Guinea, die beide in Nederland sterk in de belangstelling stonden. Maar op 17 augustus 1950 - precies vijf jaar na de eerste 'proklamasie' - gooide het uitroepen van de Republiek Indonesië,

die in plaats kwam van de Verenigde Staten, roet in het eten. Eibergen kreeg een déja vu en zette de plannen in de ijskast. De kaart zou nog tot 1954 als 'ter perse' blijven staan in de uitgavelijst en zou daarna spoorloos verdwijnen. Wat Eibergen nog wel aandurfde in 1952 was een bijna identieke herdruk van de bestaande *Eerste schoolkaart* met alleen twee hoogst nodige aanpassingen: Indonesië in de titel (plakken was dus niet meer nodig) en Batavia werd Djakarta. Aan een dergelijke kaart zou niemand aanstoot kunnen nemen, dacht Eibergen. Maar hij had geen rekening gehouden met dominee Fokkema.

Ds. J. Fokkema (1893-1966) was een rijzige man met een galmende domineesstem. Hij was van 1946 tot 1959 lid van de Tweede Kamer voor de Anti-Revolutionaire Partij. Als kamerlid hield hij zich onder meer bezig met jeugdvorming, en nam misschien daardoor in 1955 kennis van de *Eerste schoolkaart van Indonesië*. Het oordeel van de dominee was allesbehalve gunstig. Als kamerlid vroeg Fokkema in december 1955 aan de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen om de schoolkaart uit scholen te verwijderen en de circulatie te verbieden. Fokkema had zich gestoord aan het feit dat 'het gebied van Nederlands Nieuw-Guinea dezelfde kleur heeft als het Indonesisch gebied, terwijl Malakka, Brits Borneo en Portugees Timor wit gekleurd zijn.' De kaart geeft hierdoor de indruk dat Nederlands Nieuw-Guinea was overgedragen aan Indonesië. En dat was iets waar Fokkema en zijn partijgenoten van de ARP fel op tegen waren. In feite was de meerderheid van de Nederlandse bevolking tegen deze overdracht. Het kwam voort uit het trauma dat men had overgehouden aan de dekolonisatie. Na Indonesië mocht Nieuw-Guinea niet ook nog eens 'verkwanseld' worden. De minister wist na navraag bij Wolters het rumoer te sussen. Het betrof een na-oorlogse herdruk van een kaart van Nederlands-Indië onder een nieuwe titel en van opzet was dus geen sprake. Hij had ook vernomen dat de uitgave al eerder in 1955 was gestopt en dat slechts een gering aantal kaarten was afgeleverd.

Op de rijksscholen zou de minister ervoor zorgen dat er geen onjuiste kaarten meer zouden worden gebruikt. Fokkema kon weer rustig gaan slapen.

En ook Eibergen kreeg kort daarop eindelijk meer duidelijkheid. Als gevolg van het mislukken van de Geneefse Conferentie (februari 1956) zegde de Indonesische regering direct daarna de Nederlands-Indonesische Unie op. De Nederlandse regering kon niet achter blijven en voegde via een grondwetswijziging in 1956 Nieuw-Guinea toe aan het grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden. De reactie van Eibergen was ook snel te noemen: een schoolwandkaart van *Nederlands-Nieuw-Guinea* verscheen nog in 1956. 'Een echte klasse-kaart' volgens een recensent en hij hoopte dat er 'nog talrijke sterk gewijzigde herdrukken verschijnen, die bewijzen dat ons "trustschap" land en volk ontgint resp. omhoogvoert.' De herdrukken kwamen er niet. Die voor velen vermaledijde overdracht aan Indonesië vond als nog plaats in 1963, en weer moest een uitgave van een wandkaart van Eibergen worden gestaakt. Het betekende tevens het einde van een lange traditie van schoolwandkaarten van Nederlands Oost-Indië c.q. Indonesië bij uitgeverij Wolters.

Artikel op de voorpagina van de *Emmer Courant* van 30 december 1955.